

Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Tahkîk Ekolünün İcmâ Delili, İcmân Hücciyeti ve Klasik İcmâ Teorileri Hakkındaki Yaklaşımları

Seracettin Eraydın

Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, Manisa, Türkiye
seracettin.eraydin@cbu.edu.tr | <http://orcid.org/0000-0003-4094-1246> | <https://ror.org/053f2w588>

Öz

Bu çalışma, Ca'ferî fıkıh usûlünde Tahkîk ekolünün icmân hücciyeti ve onun teorik arka planına dair yaklaşımlarını ele almaktadır. Şöyle ki Sünnî ve Ca'ferî icmâ anlayışları arasında metodolojik ve kavramsal farklılıklar bulunmakta olup, Sünnî usûlde icmâ erken dönemde teorize edilip sistematikleştirilmişken, Ca'ferî usûlde özellikle gaybet-i kübrâ sonrasında gelişmiştir. Ca'ferî âlimler icmâi, masûm imamın görüşünü tespit etmeye yönelik bir delil olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla klasik mezhep usûlünde icmâ, muhassal (imamın görüşüne dayalı) ve menkûl (başka bir âlim veya kaynağın naklettiği) olarak ikiye ayrılmaktadır. Tahkîk ekolü, özellikle muhassal icmâyâ dair duhûlî icmâ, lutuf kaidesi, teşerrüfî icmâ ve sezgisel icmâ olmak üzere dört teoriyi tartışmakta; bu teorilerin çoğunu geçersiz bulmakta ve bu türden icmân nadiren gerçekleştiğini savunmaktadır. Menkûl icmâ konusunda ise Tahkîk ekolü, bu türden bir icmân bağlayıcı bir delil olma niteliği taşımadığını ve imamın görüşünü yansıtmaya gücüne sahip olmadığını ileri sürmektedir. Neticede icmân fıkıh ilmindeki konumu ve işlevi ile Tahkîk ekolünün bu konudaki yaklaşımlarının mezhep içinde hâkim anlayışı yansıtmaması, konu hakkında çalışmayı gerekli ve önemli kılmaktadır. Bu düşünceden hareketle Tahkîk ekolünün icmâ hakkındaki eleştirileri ile icmân hücciyet değeri ve gerçekleşme imkânına dair yaklaşımlarını karşılaştırma ve tahlile dayalı bir şekilde detaylandıran çalışmamızda, ekolün icmân teorik zemine şüpheli yaklaştığı ve sorgulama neticesinde onun kesin bir delil teşkil edemeyeceğini savunduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Ca'ferî, Usûl, İcmâ, İmâmet, Hüccet, Tahkîk Ekolü.

Atıf Bilgisi

Eraydın, Seracettin. "Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Tahkîk Ekolünün İcmâ Delili, Hücciyeti ve Klasik İcmâ Teorileri Hakkındaki Yaklaşımları". *Uludağ İlahiyat Dergisi* 34/1 (Haziran 2025), 99-117.
<https://doi.org/10.51447/uluid.1617124>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date of Submission	10 Ocak 2025 10 January 2025
Kabul Tarihi Date of Acceptance	25 Nisan 2025 25 April 2025
Yayın Tarihi Date of Publication	27 Haziran 2025 27 June 2025
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
DOI	https://doi.org/10.51447/uluid.1617124
Değerlendirme Peer-Review	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editörler Kurulu Üyesi - Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem - Çift Taraflı Körleme Single anonymized Internal (Editor board member) Double anonymized – Two External
Etik Beyan Ethical Statement	Bu makale 14.04.2023 tarihinde tamamladığımız <i>Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Murtazâ el-Ensârî Ekolünün Delil Anlayışı</i> başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023). Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. This article is based on author's doctoral dissertation titled <i>The concept of Legal Evidence of the Murtaḍā al-Anṣārî school in Ja'fari uṣûl al-fiqh</i>, which we completed on 14.04.2023 (Bursa: Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, PhD Thesis, 2023). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited
Benzerlik Taraması Plagiarism Checks	Yapıldı – iThenticate Yes – iThenticate
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman Grant Support	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı & Lisans Copyright & License	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. The author(s) publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0
Etik Bildirim Complaints	ilahiyatdergisi@uludag.edu.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluid

The Evidence of Consensus (İjmāʿ) in the Taḥqīq School within Jaʿfarī Jurisprudential Methodology, its Authority and Approaches to Classical İjmāʿ Theories

Seracettin Eraydın

Research Assistant Dr., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Manisa, Türkiye

seracettin.eraydin@cbu.edu.tr | <http://orcid.org/0000-0003-4094-1246> | <https://ror.org/053f2w588>

Abstract [You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

This study examines the Taḥqīq school's approach to *ijmāʿ* (consensus) within Jaʿfarī legal theory, focusing on its probative authority (*hujjiyya*) and theoretical foundations. While *ijmāʿ* is recognized in both Sunnī and Jaʿfarī traditions as the consensus of jurists, it emerged later in Jaʿfarī thought, particularly after the major occultation (*ghayba al-kubrā*). Unlike Sunnī jurists, Jaʿfarī scholars view *ijmāʿ* as a method to identify the opinion of the infallible Imām, emphasizing its role in revealing the Imām's view over the mere agreement of jurists. *Ijmaʿ* in Jaʿfarī thought is divided into *muḥaṣṣal* (directly based on the Imām's opinion) and *manqūl* (transmitted via other sources). The Taḥqīq school critiques various classical theories of *ijmāʿ*, including *dukhūlī* *ijmāʿ*, which assumes the Imām's participation in juristic consensus, and the *lutf* principle, which argues the Imām prevents error in consensus. Other theories, like *tasharruḥī* *ijmāʿ* and intuitive *ijmāʿ*, propose direct or implicit communication with the Imām. Prominent Taḥqīq scholar Ansārī rejects most of these theories, claiming that *ijmāʿ* is rare or nearly nonexistent. The school also dismisses *manqūl* *ijmāʿ* as unreliable for legal reasoning, as it cannot confirm the Imām's view. Based on this idea, our study, which elaborates through comparison and analysis the criticisms of the Taḥqīq school regarding *ijmāʿ* as well as its views on the evidentiary value and feasibility of *ijmāʿ*, reveals that the school approaches the theoretical basis of *ijmāʿ* with skepticism and, as a result of critical inquiry, argues that it cannot constitute definitive evidence.

Keywords

Islamic Law, Jaʿfarī, Principles, Methodology, İjmā, Imāmate, Hujjiyya, Taḥqīq School.

Citation

Eraydın, Seracettin. "Caʿferî Fıkıh Usûlünde Tahkîk Ekolünün İcmâ Delili, Hücüyyeti ve Klasik İcmâ Teorileri Hakkındaki Yaklaşımları". *Uludağ İlahiyat Dergisi* 34/1 (June 2025), 99-117. <https://doi.org/10.51447/uluid.1617124>

Giriş

İcmâ, fıkıh usûlünde birçok mezhepce önemli bir delil olarak kabul edilmekle birlikte mezheplerin genel yapısı ve temel kabullerine bağlı olarak farklı tarih ve teorik zeminlerde temellendirilmektedir. Sünnîlik'ten sonra en büyük Müslüman kitleye sahip İmâmîyye'nin amelî mezhebi olan Ca'ferî mezhebinde icmâ, bir taraftan mezhebin temel kabulü olan imâmet anlayışı ile diğer taraftan yine bu anlayışla ilintili olan *gaybet-i kübrâ* dönemi ile ilişkilendirilmektedir. Şöyle ki Ca'ferîlik'te icmâ *gaybet-i kübrâ*dan sonra imamın görüşünü keşfetmenin bir aracı olarak değerlendirilme, dolayısıyla müstakil bir delil olmaktan ziyade imamın onayını taşıdığı varsayılan bir görüşün tespiti ile sınırlandırılmaktadır. Bu minvalde klasik mezhep usûlünde icmânın imamın görüşünü keşfetme gücü ve yolları hakkında farklı kategoriler ve teoriler ileri sürülmüştür. Mezhebin son usûlcü neslini temsil eden ve son asırlarda mezhebin hâkim anlayışı konumunda bulunan Tahkîk ekolü¹ ise birçok usûl konusunu olduğu gibi icmâ da detaylı bir incelemeye tabi tutmakta ve bu konuda özgün yaklaşımlar sergilemektedir. Bu çalışma Tahkîk ekolü çerçevesinde Ca'ferî fıkıh usûlünde icmânın delil niteliğini ve bu konudaki teorik yaklaşımları irdelemeyi amaçlamakta ve özellikle mezhebin klasik usûlünde bahis konusu edilen muhassal ve menkûl icmâ türlerinin imamın görüşünü keşfetme sürecindeki rolü ve bu süreçle ilgili tartışmaları detaylandırmayı hedeflemektedir.

Esasında Ca'ferî fıkıh ve usûlü üzerine yazılan makale ve tez düzeyinde birçok çalışmada mezhebin icmâ anlayışına ve buna yönelik yaklaşımlara yer verilmiştir. Söz konusu çalışmalar, genel Şîî fırkaların icmâ anlayışı, Ca'ferî usûlünün klasik icmâ anlayışı, Şîî-Sünnî icmâ anlayışlarının karşılaştırılması ve bir konu veya şahıs bağlamında Ca'ferî mezhebinde icmâ delili gibi farklı konuları ele almaktadırlar.² Ne var ki mezhebin hâkim usûl anlayışı konumundaki Tahkîk ekolünün icmâ hakkındaki yaklaşımlarına dair herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Hâlbuki klasik Ca'ferî usûlünde Kitab, sünnet ve akıl ile birlikte dört ana delilden biri sayılan ve furû fıkıhta ciddi oranda işlevselliği bulunan

¹ Burada Tahkîk ekolüyle Ca'ferî usûlünü yeniden inşa ettiği kabul edilen Ensârî ekolü kastedilmektedir. Ensârî ekolü hakkında geniş bilgi için bk. Seracettin Eraydın, *Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Murtazâ el-Ensârî Ekolünün Delil Anlayışı* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023); Hüseyin Müderrisî, “Şîa Fıkıhında Akıl ve Gelenek”, çev. Necmeddin Güney, *Marife* 8/3 (2008), 406; Muhsin el-Erâkî, *Me'âlimü'l-fikrî'l-uşûliyyi'l-cedîd* (Londra: BookExstra, 1999), 12; Ca'fer Sübhânî, *eş-Şeyh el-Ensârî; Râ'idü'n-nahdâti'l-ilmîyyete'l-hadîse* (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1382); Komisyon, *eş-Şeyh el-Ensârî ve ta'atavvüru'l-bahsî'l-uşûlî* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1410).

² Bu çalışmalardan bazıları için bk. Hayrettin Karaman, “Şîa'da Fıkıh Usûlü ve Şer'î Deliller”, *Milletlerarası Tarih ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu: Tebliğler Müzakereler* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1993), 319-355; Samire Hasanova, *Hicrî V- VI Asır Ca'ferî Usûl Âlimlerine Göre Delil Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999); Mustafa Hayta, *Klasik Dönem Şîî-İmâmî Usûl Anlayışı* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014); Sefa Atik, *Sünnîliğin İzinde Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Akıl* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017); Ahmet Ekinci, “Şîî Mezhepler Arasında İhtilafı Bir Mesele: İcmâ”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Temmuz 2024), 141-163; Abdullah Kahraman, “Sünnî-Şîî Polemiği (Tûsî Örneği)”, *Marife* 3 (2005), 213-232; Mustafa Hayta, “Usûlü'd-Dîn Anlayışının Usûlü'l-Fıkha Yansıması: İcmâ Örneği”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014), 11-32.

icmâ deliline, son asırlarda mezhebin hâkim usûl anlayışının genel olarak nasıl yaklaştığı önem arz etmektedir. Bu düşünceden hareketle çalışmamızda öncelikle karşılaştırma imkânı sunmak adına Ca'ferî genel icmâ anlayışı Sünnî icmâ anlayışıyla mukayeseli bir şekilde ele alınmıştır. Ardından Tahkîk ekolünün mezhep literatüründe geçen icmâ çeşitleri ve icmâî temellendirmede ileri sürülen teoriler hakkındaki yaklaşımları ve tenkitleri incelenmiştir. Burada çoğunlukla ekolün icmâ hakkındaki yaklaşımlarının teorik boyutuna dikkat çekilmiş olup ciddi bir pratik boyutunun da olduğuna işaret edilmekle yetinilmiştir. Çalışmamızda ağırlıklı olarak Tahkîk ekolünün öncüsü sayılan Murtaza Ensârî'nin (ö. 1281/1864) icmâ hakkındaki görüşlerine atıfta bulunulmakla birlikte farklı açılımların ve katkıların görüldüğü durumlarda diğer ekol âlimlerinin görüşlerine de yer verilmiştir.

1. Genel Olarak Ca'ferî Usûlünün İcmâ Nazariyesi

Genel itibariyle hem Sünnî hem de Ca'ferî usûlünde belli bir dönemdeki Müslüman fakihlerin şer'î bir meselenin hükmüne dair ortak kanaati anlamında ele alınan icmâ³ çeşitli yaklaşımlara göre ortaya çıkışı itibariyle farklı tarihsel ve düşünsel temellere dayandırılrsa da⁴ birçok İslami fırka ve mezhepte itikadi ve amelî konularda geniş bir işleve sahiptir.⁵ Şu kadarı var ki icmânın ilk ortaya çıkışının Sünnî çevrede gerçekleştiği ve Sünnî âlim ve fakihlerin eliyle teorileştiği bilinen bir olgudur.⁶ Nitekim icmâ konusunu ele alan Ca'ferî usûlcüler de menşei itibariyle onun Sünnî fıkha ait olduğunu kabul etmektedirler.⁷ İcmânın Ca'ferî mezhebinde ortaya çıkışı ise *gaybet-i kübrâ*dan sonraki sürece denk gelmektedir.⁸ Bununla beraber icmâ, farklı fraksiyonlarıyla Şîa mezhebinde Sünnî akıma nazaran daha geç bir dönemde ortaya çıkmış olsa da Ca'feriyye başta olmak üzere⁹ Şîî fırkaların çoğun-

³ Sünnî ve Şîî fakihlerin icmâ tanımlamaları için bk. Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cassâs, *el-Fuşûl fî'l-uşûl*, thk. Uceyl Câsım en-Neşemî (Kuvayt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1994), 3/257; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Muhammed Tâmir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2011), 1/425; İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Tehzîbü'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*, thk. Muhammed Hüseyin er-Rızavî (Londra: Müessesetü'l-İmâm Ali, 2001), 203; Hasan b. Zeyniddîn eş-Şehîdî's-Sânî, *Ma'âlimü'd-dîn ve melâzû'l-müctehidîn* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, ts.), 172; Şeyh Murtazâ el-Ensârî, *Ferâ'idü'l-uşûl*, thk. Komisyon (Kum: Mecmaü'l-Fikri'l-İslâmî, 1422), 1/185.

⁴ İcmâ delilinin süreci hakkında detaylı bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016), 57; İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/418.

⁵ Muhammed Ni'met Ceyyâşî, *eż-Zann: Dirâse fî hücciyetihi ve aḡsâmihi ve aḡkâmihi* (Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Cevâd li'l-Fikr ve's-Sekâfe, 1927), 363.

⁶ Dönmez, "İcmâ", 21/418; Sadruddîn Fazlullah, *et-Temhîd fî uşûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 2002), 279.

⁷ Ensârî, *Ferâ'idü'l-uşûl*, 1/184; Seyyid Ali el-Hüseyinî Mîlânî, *Tahkîku'l-uşûl* (Kum: Matbaa-yı Sîtare, 1434), 6/75.

⁸ Fazlullah, *et-Temhîd*, 278.

⁹ Ca'ferî usûlünde Ahbârî âlimlerin icmâ hakkındaki görüşlerine bakıldığında onların bir taraftan onun delil olmadığını ve imamlardan ona dair bir bilgi gelmediğini savundukları, diğer taraftan imamın görüşünü ortaya koyduğu gerekçesiyle onun hücciyetine olumlu yaklaştıkları görülmektedir. bk. Muhammed Emîn el-Esterâbâdî, *el-Fevâ'idü'l-medeniyye* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1384), 265; Muhammed b. Hasan el-Hür el-Âmilî, *el-Fuşûlû'l-mühimme fî uşûli'l-e'imme*, thk. Muhammed b. Muhammed el-Hüseyin el-Kâinî (Kum:

luğunun onu muteber bir delil olarak kabul ettikleri aktarılmaktadır.¹⁰ Bununla birlikte Şîa'nın icmâ düşüncesi hem farklı bir zeminde temellendirilmekte hem de muhteva ve işlev olarak Sünnî icmâ teorisinden ayrılmaktadır. Zira Sünnî yaklaşıma göre rüknü fakihlerin ittifakı olan icmâ, hücciyeti itibariyle Kitap, sünnet ve akıl ile sabit olmuştur. Yine icmâ asli delillerden olup hem hücciyet yönüyle hem de delâlet yönüyle katıyet ifade etmektedir.¹¹ Ca'ferî yaklaşımda, icmân masum imamın görüşünü içermesi onun temel unsuru olarak kabul edilmekte ve hücciyetini de bu özelliğinden almaktadır.¹² Buna göre Ca'ferî usûlünde icmâ, şer'î hükme ulaştırıran bir delil olarak ele alınsa da o asli itibariyle masûm imamın görüşüne ulaştırıran bir yöntem olarak değerlendirilmektedir. Nitekim bir icmâ olarak fakihlerin ittifakı o ittifak sahiplerinin azlığına veya çokluğuna göre değil, imamın görüşünü keşfetme gücüne göre değer kazanmaktadır.¹³ Bu sebeple icmâ, imamın görüşüne ulaştırma yeteneğine bağlı olarak kat'î veya zannî de olabilmektedir.¹⁴ Yine müteahhirin dönem Ca'ferî usûlünde icmâ, imamın görüşüne ulaştırması yönüyle *muhasal icmâ* ve *menkûl icmâ* diye iki kısımda değerlendirilmektedir.¹⁵ Nitekim Tahkîk ekolü de icmâ hakkındaki tartışmalarını bu iki kısım üzerinden yürütmektedir.

2. Tahkîk Ekolünün İcmâ Hakkındaki Yaklaşımları

Tahkîk ekolü, icmâ hakkındaki birçok tartışma ve yaklaşıma menkûl icmâ başlığı altında yer vermekle birlikte aslında ilgili başlık altında icmân her iki çeşidini de incelemekte ve konu hakkındaki kanaatlerine yer vermektedir.

Mektebetü Busayretî, 1418), 1/553; Yusuf Bahrânî, *el-Ḥadâ'îku'n-nâdırâ fi'l-ʿutrati't-tâhira*, thk. Muhammed Takî el-İrânî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, ts), 1/35.

¹⁰ Abdülaziz b. Sâlih b. Abdülhâmid Medenî el-Hicâzî, *Ḳavâ'idü'l-uşûl min fıkhi âli'r-resûl* (Kum: Matbaat-yı Seyyidi's-Şühedâ, 1432), 34; Muhammed Abdülhasen Muhsin Garâvî, *Maşâdirü'l-istinbât beyne'l-Uşûliyyîn ve'l-Aḥbâriyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1992), 141.

¹¹ Zekiüddîn Şa'bân, *Uşûlü'l-fıkhi'l-İslâmî* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, ts.), 88-89; Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fi uşûli'l-fıkḥ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 180; Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 58-59.

¹² Masûmiyet arayışı hem Sünnî hem de Şîi icmâ anlayışlarının temelini oluşturmaktadır. Ne var ki Sünnî düşüncede Hz. Peygamber'in masûmiyetini ümmetin ittifakı; Şîa'da ise imâmet temsil etmektedir. Sünnî yaklaşımın icmâ anlayışı için bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 10/113. İki farklı yaklaşım arasındaki zihniyet farkı için bk. Atik, *Sünniliğin İzinde Caferî Fıkıh Usûlünde Akıl*, 136; Muhammed Şerîf Adnân Savvâf, *Beyne's-Sünne ve's-Şî'a: el-mesâ'ilü'l-letî ḥâlefe fihâ's-Şî'a'l-İmâmiyye el-meẓâhibe'l-erba'a* (Şam: Beytü'l-Hikme, 2006), 319 vd.

¹³ Seyyid Hâşim Hâşimî, *Hulâşatu'l-uşûl* (Kum: İntişârât-ı İsmâiliyân, 1440) 2/158; Muhammed Rızâ Muzaffer, *Uşûlü'l-fıkḥ*, thk. Abbâs Ali ez-Zârî (Kum: Müessese-i Bostân-ı Kitâb, 1978), 451-452; Fâzıl Saffâr, *el-Mühezzebe fi uşûli'l-fıkḥ* (Beyrut: Müessesetü'l-Fikri'l-İslâmî, 2010), 126.

¹⁴ Muhammedî Bâmyânî, *Dürüs fi'r-Resâ'il* (Beyrut: Şeriketü'l-Mustafâ li İhyâi't-Türâs, 2010), 1/330; Mîlânî, *Tahkîku'l-uşûl*, 6/77.

¹⁵ bk. Muhammed Bâkır el-Vahîd Bihbehânî, *er-Resâ'ilü'l-uşûliyye*, thk. Komisyon (Kum: Müessesetü'l-Allâme el-Müceddid Vahîd el-Bihbehânî, 1416), 265 vd.; Mîrzâ Kâsım el-Kummî, *el-Ḳavâninü'l-muhkeme fi uşûli'l-mutḳane*, thk. Rızâ Hüseyin Subh (Beyrut: Dâru'l-Mühacceti'l-Beyzâ, 1431), 2/231 vd.; Muzaffer, *Uşûlü'l-fıkḥ*, 467.

2.1. Ekolün Muhassal İcmâ Hakkındaki Yaklaşımları

Muhassal icmâ, Şîî herhangi bir fakihin bizatihi bütün asırdaki müctehidlerin görüşlerini inceledikten sonra onların bir konu hakkında aynı görüş üzerinde birleştiklerini tespit etmesi ve o görüşün aynı zamanda masûm imamın da görüşü olduğu kanaatine varmasıyla¹⁶ gerçekleşmektedir. Muhassal icmânın gerçekleşmesi durumunda kendisine ulaşan açısından kesin bir hüccet olduğu konusunda klasik Ca'ferî usûlcüler arasında bir ihtilaf bulunmamaktadır.¹⁷ Ayrıca Ca'ferî usûlünde icmâ aslı itibariyle müstakil bir delil olmaktan ziyade imamın görüşünü ortaya çıkaran bir yol olduğundan mezhep âlimleri onu temellendirmek adına sünnetin hücciyetine dair delillerle yetinmekte ve Sünnî mezheplerde olduğu gibi¹⁸ onu ayrıca delillendirmeye ihtiyaç duymamaktadırlar.¹⁹ Onlar, yalnızca icmâ yoluyla masûm imamın görüşünü ortaya koymanın yol ve yöntemlerini tartışmaktadırlar. Bu sebeple özellikle *muhassal icmâ* ile imamın görüşünün ortaya konulmasının yol ve yöntemlerine dair mezhep içinde farklı teoriler ileri sürülmektedir.²⁰ Tahkik ekolü, bu teorilerden en yaygın olanları ele almakta ve onları detaylıca incelemektedir. Onların söz konusu teorilere dair aktarım ve düşünceleri şu şekildedir:

1- İcmâ-i Tazammunî: Fakihin belli bir müctehid grubunun herhangi bir meselenin hükmü hakkında ittifak ettiklerini belirleyip bu ittifaka katılanlardan birisinin de imam olduğuna dair kesin kanaata varması ile *muhassal icmâ* oluşmaktadır. Masûm imamın icmâ edenlere dâhil olması hasebiyle *duhûlî* veya *tazammunî* olarak da adlandırılan bu icmâ çeşidinde imam bizatihi muayyen olarak bilinmemekle beraber icmâa ulaşan fakih icmâlen de olsa imamın da bu ittifakta yer aldığını bilmektedir. Zaten söz konusu bu teoriyi, mezhep âlimleri tarafından ileri sürülen diğer icmâ teorilerinden ayıran nokta imamın da bizatihi icmâ edenlerin içinde bulunduğu inanılmasıdır.²¹ Bu icmâ çeşidi, aralarında imamın da bulunduğu inanılan belli bir gruptan hükmün doğrudan sema' yoluyla alınması şeklinde gerçekleşeceği gibi aralarında imamın fetvasının da bulunduğu inanılan

¹⁶ Fazlullah, *et-Temhîd*, 293; Saffâr, *el-Mühezzebe*, 126;

¹⁷ Muhammed Tâhir Âli's-Şeyh er-Râzî, *Bidâyetü'l-vuşûl fî şerhi Kifâyeti'l-uşûl* (Kum: Matbaa-yı Sitâre, 2004), 5/269.

¹⁸ Sünnî fakihlerin icmâ hakkında ileri sürdükleri deliller ile Şîî fakihlerin bu delillere yaklaşımları için bk. Muzaffer, *Uşûlü'l-fıkḥ*, 454; Muhammed Hüseyin el-Hâc el-Âmilî, *İrşâdü'l-uşûl ilâ mebâhisi'l-uşûl: Buhûs 'an hüceci's-şer'iyye ve'l-uşûli'l-'ameliyye* (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1426), 3/165-167.

¹⁹ Saffâr, *el-Mühezzebe*, 134. Ca'ferî usûlcülerin icmânın hücciyetine dair ileri sürdükleri deliller için bk. Muhsin b. Hasan el-A'recî, *el-Maḥşûl fî 'ilmi'l-uşûl*, thk. Hâdî Şeyh Taha (Necef: Merkezü'l-Murtazâ li İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 2016), 2/299 vd.; Muhammed Mehdî en-Nirâkî, *Enîsü'l-müctehidîn*, thk. Komisyon (Kum: Müessesetü'l-Bostân-ı Kitâb, 1430), 1/340.

²⁰ İcmâ yoluyla imamın görüşünü ortaya çıkarmaya yönelik on iki ayrı teoriden bahsedilmekte olup söz konusu teoriler hakkında geniş bilgi için bk. Mirzâ Muhammed Hüseyin Âştiyânî, *Baḥru'l-fevâ'id fî şerhi'l-Ferâ'id*, thk. Komisyon (Beirut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2008), 2/108; Muhammed Rızâ Şîrâzî, *Tebyînü'l-uşûl* (Kum: Müessesetü'l-Kudsi's-Şîrâzî, 1431), 3/294.

²¹ Râzî, *Bidâyetü'l-vuşûl*, 5/270; Bâkır el-Îrânî, *Kifâyetü'l-uşûl fî uslûbiha's-sânî* (Necef: Müessesetü İhyâi't-Türâsi's-Şîî, 1430), 4/135; Hâşimî, *Hulâşatu'l-uşûl*, 2/161.

ve aynı hüküm üzerinde birleşen farklı fetvalara ulaşmakla da gerçekleşebilir.²² Tahkîk ekolünün öncüsü Ensârî, icmâa bu yolla ulaşmayı *his yolu* şeklinde isimlendirmekte ve mütekaddimîn dönemi çoğu müctehidin icmânın gerçekleşmesiyle ilgili bu teoriyi savun-duklarını²³ ifade ederek bu tür bir icmân yok denecek kadar çok nadir olduğunu belirtmektedir. Hatta ona göre bu türden bir icmâa mütekaddimîn dönemi müctehidlerinden hiç kimse ulaşmamıştır.²⁴ Tahkîk ekolünün diğer âlimlerine göre de bu tür bir icmâa ulaşmak imamların yaşadığı dönemlerde mümkün olmakla birlikte gaybet döneminde mümkün gözükmemektedir.²⁵ Yine ilgili ekol âlimlerine göre fıkıh kitaplarında aktarılan icmâlar arasında bu yolla ulaşılmış herhangi bir icmâ bulunmamakta²⁶ olup bu tür icmâların elde edildiği de hakikatten ziyade bir varsayımdır.²⁷

2- Lutuf Kuralı/Kâide-i Lutuf: Şârî'in lutuf gereği kullarını aydınlatacak ve hidayete erdirecek peygamberler göndermesi, kitaplar indirmesi ve imamlar tayin etmesi gibi onları itaate götürecektir ve günahattan uzak tutacak yollara sevk etmesi de bir zorunluluktur. Buna göre bütün müctehidlerin de herhangi bir asırda vakıya aykırı bir hüküm üzerinde ittifak etmeleri de *lutuf kuralı/kâidetü'l-lutuf* denilen bu zorunluluğa aykırıdır. Dolayısıyla müctehidlerin bir meselede yanlış bir hüküm üzerinde icmâ etmeleri durumunda imamın bir şekilde böyle bir icmâi bizzat kendisinin veya birileri aracılığıyla bozması aklen zorunludur. Zira bütün bir ümmet içinde vâki'î hükmün yokluğu düşünülemez. Öyleyse herhangi bir meselede icmâ edildiğini gördüğümüzde bu icmânın lutuf kaidesi gereği hak olduğuna ve imamın da bu icmâa razı olduğuna hükmedebiliriz. Şârî'in lutfu ile temellendirilen bu icmâ türü *icmâ-ı lutufî* olarak isimlendirilmektedir.²⁸ İcmâ-ı lutufî teorisini diğer icmâ teorilerinden ayıran şey, burada üzerinde ittifak edilen hükme aykırı başka herhangi bir görüşün bulunmamasıdır. Zira aykırı bir görüşün bulunması durumunda hem icmâ gerçekleşmemiş olmakta hem de alternatif görüşün varlığı sebebiyle hata üzerine ittifak etme ihtimali ortadan kalkmaktadır. Ensârî, icmâi temellendirmede

²² Muhammed Ca'fer el-Cezâirî, *Münteha'd-dirâye fi tavdîhi'l-Kifâye*, thk. Muhammed Ali el-Müsevî (Kum: Neşr-i Fukâket, 1431), 5/160.

²³ Bazı mütekaddimîn fakihlerin bu yöndeki ifadeleri için bk. Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Ukberî, *et-Tezkire bi-üşûli'l-fıkıh*, thk. Mehdi Necef (Kum: Matbaa-yı Mehîr, 1413), 45; Seyyid Şerîf Murtazâ, *ez-Zer'â fi 'ilmi uşûli's-şer'â*, thk. Ebû'l-Kâsım Gürcî (Tahrân: Matbaa-yı Danişgâh-ı Tahrân, 1347 (ş)), 2/605.

²⁴ Ensârî, *Ferâ'idü'l-uşûl*, 1/192; Âştiyânî, *Baḥru'l-fevâ'id*, 2/108.

²⁵ Âhund Muhammed Kâzım-ı Horâsânî, *Kifâyetü'l-uşûl*, thk. Komisyon (Beyrut: Müessesetü Âli'l-Beyt li İhyâi't-Türâs, 2008), 291; Ebû'l-Kâsım el-Hûfî, *Ecvedü't-taḥrîrât: Taḥrîren li ebhâşil-Mîrzâ Muhammed Hüseyin en-Nâ'înî* (Kum: Müessesetü Ferheng-i Sahibî'l-Emr, 1430), 3/170; Muhammed Ali Kâzım el-Horâsânî, *Fevâ'idü'l-uşûl min ifâdâtü'l-Mîrzâ Hüseyin el-Ğaravî en-Nâ'înî*, thk. Rahmetüllâh Rahmetü el-Erâkî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1438), 3/150; Âga Ziyâuddîn el-İrâkî, *Maḳâlâtü'l-uşûl*, thk. Muhsin el-İrâkî - Seyyid Münzir el-Hakîm (Kum: Matbaa-yı Bâkırî, 1414), 2/69; Muhammed Takî el-Burûcîrdî, *Nihâyetü'l-efkâr* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1422) 3/97; Muhammed Hüseyin el-İsfahânî, *Nihâyetü'd-dirâye fi şerhi'l-Kifâye*, thk. Komisyon (Beyrut: Müessesetü Ali'l-Beyt li İhyâi't-Türâs, 1429), 3/185.

²⁶ Muhammedî Bâmyânî, *Dürûs fi Kifâyeti'l-uşûl* (Beyrut: Şeriketü'l-Mustafâ li İhyâi't-Türâs, 2009), 4/218.

²⁷ İrânî, *Kifâyetü'l-uşûl fi uslûbiha's-şânî*, 4/135.

²⁸ Ali Muhammedî el-Horâsânî, *Şerhu Kifâyeti'l-uşûl* (Kum: Defter-i Tebligât-ı İslâmî, 1391), 2/547.

lutuf kaidesine dayanmanın onu ileri süren Tusî²⁹ (öl. 460/1067) ile sınırlı kalmadığını, icmâda hiçbir ihtilaf olmaması gerektiğini savunan bazı mezhep müctehidlerinin de lutuf kaidesine dayandıklarını ifade etmektedir.³⁰

Tahkîk ekolü, icmân lutuf kaidesine dayandırılmasını çeşitli açılardan sorunlu görmektedirler. Zira lutuf kaidesine dayanarak Şâri'e bir şeyleri vacip kılmak kabul edilemez. Yine imamların yapması gereken şey, şer'î ahkâmı mutat yollarla bildirmek olup onlar, bu görevlerini ifa etmişlerdir. Ne var ki onların elinde olmayan birtakım sebeplerle bazı hükümler bize ulaşmamıştır. Buna rağmen bir imamın yanlış hüküm üzerine icmâ edenlerin arasına ihtilaf sokma şeklindeki kapalı yollarla ahkâmı bildirmek gibi bir sorumluluğu olamaz. Neticede burada imamın bizzat kendisinin ortaya çıkıp müctehidlerin arasına ihtilaf sokması tasavvur ediliyorsa bu kesinlikle imkânsızdır. Onun imametini gizleyerek bunu yapması düşünülüyorsa bunun da icmâ edilen hükme bir etkisi olamaz. Çünkü o zaman yine şer'î bir hükmü mutat olmayan bir yolla beyan etmiş olur. O hâlde icmân lutuf kaidesine dayandırılması temelsiz olduğundan geçersizdir.³¹ Nitekim Ensârî, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin naklettiği bütün icmâların lutuf kaidesine dayandığını ve bu şekilde aktarılan icmâların hiçbirinin muteber olmadığını savunmaktadır.³²

3- İcmâ-i Teşerrüfî: İcmâ gaybet döneminde yaşayan ve yüksek makamlara ulaşan âlimlerin imamla bizzat görüşme payesine erişmesi ve imamdan bazı meselelerin şer'î hükmünü telakki ettikten sonra yalanlanma veya reddedilme korkusuyla, telakki ettiği hükmü icmâ suretinde insanlara nakletmesiyle gerçekleşmektedir. *İcmâ-ı teşerrüfî* şeklinde ifade edilen bu icmâ türünün gerçekleşip gerçekleşmemesi gaybet sürecinde imamla görüşmenin olanaklı olup olmamasına bağlıdır. Bu nedenle gaybette imamla görüşmenin mümkün olduğunu savunanlar bu icmâ türünün de gerçekleşebileceğini savunmaktadır.³³ Tahkîk ekolünden Ensârî'nin bahis konusu yapmadığı bu icmâ türünü Muhakkık Horâsânî (1839-1911) ile Nâînî (1860-1936) teorik düzeyde mümkün görmektedirler. Ne var ki onlar böyle bir icmân gerçekleşip gerçekleşmediğine dair herhangi bir iddiada bulunmamaktadırlar.³⁴

4- İcmâ-i Hadsî/Sezgisel İcmâ: Şeriatın kapsamı dâhilinde hareket eden; yaşantılarında ve görüşlerinde şeriata aykırı davranmaktan sakınan müctehidlerin farklı görüş ve yaklaşımlarına rağmen bir meselede ittifak etmeleri, üzerinde ittifak edilen hükmün aynı zamanda imamın da görüşü olduğuna ve yine onlara bir şekilde imam tarafından bildirildi-

²⁹ Tûsî'nin icmâ hakkındaki açıklamalarına bakıldığında onun icmân gerçekleşmesi hakkında bu teoriyi benimsediği ve icmân ancak bu yolla tespit edilebileceği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen Tûsî, *el-Udde fî uşûl'l-fîkh*, thk. Muhammed Rızâ el-Ensârî (Kum: Matbaa-yı Sitâre, 1417), 2/629-631.

³⁰ Ensârî, *Ferâ'idü'l-uşûl*, 1/196.

³¹ Horâsânî, *Kifâyetü'l-uşûl*, 291; Seyyid Ali el-Hâşimî eş-Şâhrûdî, *Dirâsât fî 'ilmi'l-uşûl* (Beyrut: Müessesetü Dâiretü Maârifil-Fikhi'l-İslâmî, 2005) 3/143; Muhammed Surûr el-Vâiz el-Hüseynî el-Behsûdî, *Mişbâhu'l-uşûl: Takrîr 'ani's-Seyyid Ebi'l-Kâsım el-Mûsevî el-Hû'î* (Kum: Mektebetü't-Dâverî, 1422), 2/134.

³² Ensârî, *Ferâ'idü'l-uşûl*, 1/193; Mustafa İ'timâdî, *Şerhu'r-Resâ'il* (Kum: Matbaa-yı İ'timâd, 1414), 1/247.

³³ Âştîyânî, *Bahru'l-fevâ'id*, 2/117; Bâmyânî, *Dürûs fî Kifâyetil-uşûl*, 4/218; Milânî, *Tahkîku'l-uşûl*, 6/79.

³⁴ Horâsânî, *Kifâyetü'l-uşûl*, 291; Kâzım Horâsânî, *Fevâ'idü'l-uşûl*, 3/150.

ğine dair kat'î ve doğal bir sezgi oluşturmaktadır. *İcmâ-i hadsî/sezgisel icmâ* olarak adlandırılan bu icmâ türünde bütün asırlardaki Ca'ferî müctehidlerin ittifakının bulunması gerekmektedir.³⁵ Müteahhirîn Ca'ferî âlimlerinin çoğunun icmâî temellendirme konusunda bu teoriye dayandıkları nakledilmektedir.³⁶ Tahkîk ekolü âlimlerine gelince onlar, sezgiye dayalı icmânın imamın görüşünü ortaya çıkarması hususunda şu üç farklı varsayımdan bahsetmektedirler.

a- Birçok âlime ait zannın bir hüküm etrafında toplanması (*terâkümü'z-zunûn*), tıpkı mütevâtir bilgide olduğu gibi verilen hüküm hakkında da kat'î bir kanaat oluşturmaktadır.

b- Müctehidlerin bir konudaki ittifakı, onların önderleri olan imamın da bu yöndeki görüşüne kesinlik derecesinde işaret eden bir emaredir.

c- Müctehidlerin bir meseledeki ittifakı, onların söz konusu meselede bizim ulaşamadığımız muteber bir delile dayandıklarına dair güçlü bir kanaat oluşturur.³⁷

Sezgisel/hadsî icmâî bahis konusu yapan Ensârî, icmânın ancak sezgiye dayandırılabilirliğini ve literatürde aktarılan icmâların yalnızca bu yolla temellendirilebileceğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte o, icmâ yoluyla imamın görüşüne dair oluşabilecek sezgiyi, hisse yakın zarûrî sezgi/hads ile nazar ve re'ye dayalı gayr-ı zarûrî sezgi/hads diye ikiye ayırmaktadır. Yine o, literatürde aktarılan icmâların zarûrî sezgiye dayandıkları iddiasının temelsiz bir varsayımdan ibaret olduğunu, dolayısıyla hepsinin zarûrî olmayan sezgiye dayandıklarını, zarûrî olmayan sezgiye dayalı icmâların da muteber olmadığını savunmaktadır.³⁸ Nâînî icmâ yoluyla imamın görüşünü ortaya koymaya dair teorileri incelemiş ve onlardan yalnızca sezgisel icmâ kapsamında ileri sürülen "Müctehidlerin bir meseledeki ittifakı, onların söz konusu meselede bizim ulaşamadığımız muteber bir delile dayandıklarına dair güçlü bir kanaat oluşturur."³⁹ şeklindeki yaklaşımının kabul edilebilir bir görüş olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰ Öte yandan birçok Tahkîk ekolü âlimi sezgiye dayalı icmâ teorisi kapsamında ileri sürülen yaklaşımları mesnetsiz ve yetersiz bulmakta; bu tür yaklaşımlarla icmânın temellendirilemeyeceğini savunmaktadırlar.⁴¹

Netice itibarıyla Tahkîk ekolünün muhassal icmânın temellendirilmesi adına ortaya konulan yaklaşımları ve icmâ ile imamın görüşünün ortaya konulmasına dair ileri sürülen teoriler hakkındaki açıklamaları dikkate alındığında onların genel itibarıyla icmânın en azından mantıksal açıdan bir delil olarak temellendirilemeyeceği görüşünü savundukları söylenebilir. Nitekim ekol âlimlerinden Ebü'l-Kâsım el-Hûî'nin (1899-1992) "anlaşıldığı kadarıyla icmâ aslen herhangi bir dayanaktan yoksun olduğundan hüccet olamaz. Ne var

³⁵ Seyyid Yusuf el-Medenî et-Tebrîzî, *Min dürerî'l-fevâ'id fî şerhi'l-Ferâ'id* (Kum: Matbaatü'l-İlmiyye, 1408), 2/35; Muhammed el-Hüseynî eş-Şîrâzî, *el-Vuşûl ilâ Kifâyeti'l-uşûl* (Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ, 2010), 3/439.

³⁶ Tebrîzî, *Min dürerî'l-fevâ'id*, 2/217.

³⁷ Âmilî, *İrşâdü'l-ûkûl*, 3/173; Mîlânî, *Tahkîku'l-uşûl*, 6/78.

³⁸ Ensârî, *Ferâ'idü'l-uşûl*, 1/198-201; Ali Muhammedî el-Horâsânî, *Şerhu Resâ'il* (Kum: İntişârât-ı Dâru'l-Fikr, 1390), 1/322.

³⁹ Âmilî, *İrşâdü'l-ûkûl*, 3/173; Mîlânî, *Tahkîku'l-uşûl*, 6/78.

⁴⁰ Kâzım Horâsânî, *Fevâ'idü'l-uşûl*, 3/151.

⁴¹ Horâsânî, *Kifâyeti'l-uşûl*, 291; Behsûdî, *Mişbâhu'l-uşûl*, 2/139; Mîlânî, *Tahkîku'l-uşûl*, 6/78.

ki büyük âlimlerin icmâin hücciyet olduğuna dair ittifakı bu konuda kararlı bir şekilde konuşma cesaretimizi kırmaktadır. Dolayısıyla üzerinde icmâ edildiği varsayılan konularda ihtiyatla hareket edilmelidir.”⁴² Hâşim Hâşimî’nin “icmâ haddizatında bir delil olarak kabul edilse bile o hiç gerçekleşmemiş ve gerçekleşmesi de imkânsız gözükmektedir.”⁴³ ve Muhammed Rızâ Muzaffer’in (1904-1964) “Gaybet döneminde icmâ yoluyla imamın görüşüne kesin bir şekilde ulaşılabileceğine inanmamaktayız.”⁴⁴ şeklindeki açıklamaları, esasında Tahkîk ekolün *muhassal icmâ* hakkındaki yaygın görüşünü yansıtmaktadır.⁴⁵ Sonuç itibarıyla Tahkîk ekolünün kendilerinden önceki mezhep âlimleri tarafından muhassal icmâ hakkında ileri sürülen teorilerin geçersiz olduğunu ve bu teorilere dayanan icmâlarında hüccet sayılamayacağını, dolayısıyla gaybet döneminde herhangi bir icmâin gerçekleşmesinin imkânsız derecesinde zor olduğuna inandıkları söylenebilir.

2.2. Ekolün Menkûl İcmâ Hakkındaki Yaklaşımları

Menkûl icmâ müctehidin belli yollarla ulaştığı icmâi başkalarına aktarmakla gerçekleşmektedir.⁴⁶ Bu durumda söz konusu icmâ nakleden kişi açısından *muhassal icmâ*, kendisine nakledilen kişi açısından ise *menkûl icmâ* olmaktadır. Menkûl icmâ türü hem mütevâtir hem de haber-i vâhid yoluyla aktarılabilmektedir. Fakihler nezdinde mütevâtir yoluyla aktarılan menkul icmâ muhassal icmâ hükmünde sayılmaktadır. Ancak haber-i vâhid ile aktarılan menkûl icmâin hüccet sayılıp sayılmayacağı, daha doğrusu *muteber zan* kapsamında ele alınıp alınmayacağı hakkında Ca’ferî usûlcüler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁴⁷ Buna göre haber-i vâhidin hücciyetini savunan usûlcüler çoğunlukla menkûl icmâin da muteber zan değerinde olduğunu savunmaktadırlar.⁴⁸ Zira onlar açısından menkûl icmâ haber-i vâhidin bir çeşidi olup neticede ikisiyle de imamın görüşü aktarılmaktadır. Dolayısıyla haber-i vâhidin hüccet olduğunu gösteren deliller menkûl icmâin da hüccet olduğuna delâlet ettiklerinden onun hücciyetine dair ayrı bir delil aramaya ihtiyaç yoktur. O hâlde haber-i vâhidin hücciyeti ile menkûl icmâin hücciyeti arasında mülâzemet bulunmaktadır. Nitekim buna göre haber-i vâhid hüccet olduğunda menkûl icmâ da hüccet olmalı veya menkûl icmâ hüccet olmadığında haber-i vâhid de hüccet olmamalıdır. Sonuç itibarıyla haber-i vâhidin hücciyeti sabit olduğundan bunun bir çeşidi olan menkûl icmâin da hücciyeti sabittir.⁴⁹

⁴² Şâhrûdî, *Dirâsât fî ‘ilmi’l-uşûl*, 3/145; Behsûdî, *Mişbâhu’l-uşûl*, 2/141.

⁴³ Hâşimî, *Hulâşatu’l-uşûl*, 2/159.

⁴⁴ Muzaffer, *Uşûlü’l-fıkḥ*, 467.

⁴⁵ Ekol âlimlerinin benzer açıklamaları için bk. Muhammed İshâk Feyyâz, *el-Mebâhişu’l-uşûliyye* (Beyrut: Dâru’l-Hüdâ, 1430), 8/212.

⁴⁶ Bihbehânî, *er-Resâ’ilü’l-uşûliyye*, 266; Nirâkî, *Enîsü’l-müctehidin*, 1/366; Muhammed Hüseyin el-Hâirî, *el-Fuşûlü’l-gareviyye fî’l-uşûli’l-fıkḥiyye* (Kum: Dâru İhyâi’l-Ulûmi’l-İslâmiyye, 1404), 1/258; Ensârî, *Ferâ’idü’l-uşûl*, 1/218; Horâsânî, *Kifâyetü’l-uşûl*, 290.

⁴⁷ Horâsânî, *Şerḥu Resâ’il*, 1/293; Muzaffer, *Uşûlü’l-fıkḥ*, 467; Hâşimî, *Hulâşatu’l-uşûl*, 2/158.

⁴⁸ Menkûl icmâa daha çok mutlak zanmı hüccet olarak kabul eden Bihbehânî ve öğrencilerinin başvurdukları aktarılmaktadır. bk. Ca’fer Hakîm, *Senedü’l-uşûl: Buḥûs fî’l-uşûli’l-kânûn ve mebâni’l-edille* (Beyrut: el-Emîre, 1434), 2/263.

⁴⁹ Ensârî, *Ferâ’idü’l-uşûl*, 1/179; Horâsânî, *Kifâyetü’l-uşûl*, 289; Bâmyânî, *Dürûs fî’r-Resâ’il*, 1/330-331.

Buna karşı Tahkîk ekolü, menkûl icmân hücciyetini temellendirici herhangi bir delilin bulunmadığını, dolayısıyla onun *muteber zan* kapsamında kabul edilemeyeceğini savunmakta ve kendisinden önceki usûlcülerin haber-i vâhid ile menkûl icmâ arasında hücciyet açısından bir mülâzemet bulunduğuna dair görüşlerini zayıf bularak kabul etmemektedir. Çünkü haberi nakleden ravi, imamın sözünü duyular aracılığıyla almakta ve doğrudan aktarmaktadır. Bu sebeple haber-i vâhidin hüccetine dair sabit olan deliller yalnızca duyular aracılığıyla elde edilen haberleri kapsamaktadır. Hâlbuki icmâ nakleden kişi husulü imkânsız yakın olan olan *icmâ-ı duhûlî* dışında sezgi yoluyla elde ettiği icmâ aktarmaktadır. Bu sebeple haber-i vâhidin hücciyeti hakkındaki deliller menkûl icmân hücciyetini temellendirmek adına ileri sürülemez.⁵⁰ Nitekim Tahkîk ekolünün önde gelen âlimlerinden Nâînî, mütekaddimîn âlimlerin aktardıkları bütün icmâların; bazı istisnalar dışında müteahhirîn âlimlerin de aktardıkları çoğu icmân geçersiz olduğunu ve usûl açısından bir karşılıklarının olmadığı ifade etmektedir.⁵¹ Sonuç itibarıyla Tahkîk ekolü âlimlerinin gerçekleşmesi imkânsız yakın olan *icmâ-ı duhûlî* dışındaki mevcut muhassal icmâların gayr-ı zarûrî sezgiye dayandıkları ve dolayısıyla muteber olmadıkları; haber-i vâhid ile nakledilen menkul icmâların da hücciyetten yoksun olmaları nedeniyle muteber zan dâhilinde ele alınamayacakları kanaatine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Fıkıh kitaplarında icmâ sigasıyla aktarılan delillerin usûl açısından bilgi değerine gelince Ensârî ve Muhakkık Horâsânî'nin ifadelerinden onları mezhepte hücciyeti tartışmalı olan meşhur fetva seviyesinde değerlendirdikleri anlaşılmaktadır.⁵²

İcmâ konusunda dikkate değer konulardan bir diğeri de icmâların tearuzu konusudur. Bu mesele genel olarak ekol âlimleri tarafından ele alınmamıştır. Esasında ekolün genel itibarıyla bu meseleyi göz ardı etmesi icmâ hakkında yukarıda verilen görüşleri açısından da isabetli görülmektedir. Zira onların nazarında icmâ hücciyetten yoksun olduğundan tearuza konu olabilecek bir delil olmaktan uzaktır. Bununla birlikte ekol öncülerinden Muhakkık Horâsânî bu konuya değinmiştir. Ona göre icmâların tearuz etmesi yalnızca imamın görüşünü yansıtmaları durumunda söz konusu edilebilir. Zira imamın bir mesele hakkında birden çok görüşü olamaz. İmamın görüşünün dışında fakihlerin farklı ittifakını ifade eden icmâlar için herhangi bir tearuzdan bahsedilemez. Çünkü bir mesele hususunda fakihlerin doğruluk ihtimali taşıyan farklı ittifakları olabilmektedir.⁵³ Neticede ekolün icmâ hakkındaki yaklaşımları bir bütün olarak dikkate alındığında onlar açısından literatürde bulunan icmâların tearuzu tartışmasının herhangi bir sonuç vermediği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Ca'ferî fıkıh usûlünde icmâ delili, Sünnî fıkıh usûlündekine nispetle önemli ölçüde farklı temellere dayanmaktadır. Çalışmada da belirtildiği üzere Ca'ferî usûlcüler icmân aslı itibarıyla müstakil bir delil olduğunu kabul etmemekte; bunun yerine icmâî, masûm

⁵⁰ Ensârî, *Ferâ'idü'l-uşûl*, 1/213; Hûî, *Ecvedü't-takrîrât*, 3/169; Behsûdî, *Mişbâhu'l-uşûl*, 2/135.

⁵¹ Hûî, *Ecvedü't-takrîrât*, 3/172; Kâzım Horâsânî, *Fevâ'idü'l-uşûl*, 3/152.

⁵² Ensârî, *Ferâ'idü'l-uşûl*, 1/214; Horâsânî, *Kifâyetü'l-uşûl*, 291; Bâmyânî, *Dürûs fi'r-Resâ'il*, 1/396.

⁵³ Horâsânî, *Kifâyetü'l-uşûl*, 291; Îrânî, *Kifâyetü'l-uşûl fi uslûbiha's-sânî*, 4/156.

imamın görüşünün keşfedilmesine yardımcı bir yöntem olarak görmektedirler. Bu yaklaşım, icmân hüccet olmasının imamın rızasına ve görüşünün tespitine bağlı olması gerektiği inancına dayanmaktadır. Bu nedenle Ca'ferî icmâ teorilerinin kökenleri, gaybet-i kübrâ döneminde imamın fiziksel yokluğunun ardından şekillenmiştir. Bu bağlamda Ca'ferî usûlî Sünnî icmâ anlayışından farklı olarak icmân hüccetiyetini doğrudan kabul etmek yerine, onu masûm imamın görüşünün tespiti ve şer'î hükümlerin keşfi için bir vasıta olarak ele almaktadır.

Ca'ferî usûlünde icmân işlevselliği ve onu temellendirme çabaları, özellikle müteahhirîn döneminde muhassal ve menkûl icmâ gibi alt kategoriler üzerinden değerlendirilmiştir. Tahkîk ekolü bu icmâ çeşitlerinin masûm imamın görüşünün keşfine yönelik ortaya atılan farklı teorileri incelemiş ve hem muhassal hem de menkûl icmân kesin bir delil olup olamayacağı konusunda birçok eleştiriye dile getirmiştir. Bu minvalde söz konusu ekol, muhassal icmâ için ileri sürülen yaygın teorileri mantıksal bir çerçevede çürüterek onun ancak imamın görüşünü keşfetmek için kesin olmayan sezgisel bir araç olarak kullanılabileceğini savunmaktadır. Bu düşünceden hareketle gelenekte farklı teorilerle ileri sürülen icmâ deliliyle imamın görüşünün kesin olarak keşfedilemeyeceğini, dolayısıyla literatürde aktarılan icmâların hüccet olmaktan yoksun olduğunu savunmaktadır. Yine de bazı ekol âlimleri icmân hücciyet değerini yadsılamakla birlikte literatürde aktarılan icmâları yok sayma konusunda tereddüt etmektedirler. Bu durum muhtemelen icmâların yok sayılması hâlinde onlara dayanan hükümlerin temelsiz kalacağı kaygısına dayanmaktadır. Menkûl icmâa gelince ekol, klasik bazı âlimlerin ileri sürdüklerinin aksine onun haber-i vâhid kapsamında değerlendirilemeyeceğini, en fazla mezhepte hücciyeti tartışmalı olan meşhur fetva kabilinden değerlendirilebileceğini savunmaktadır.

Ca'ferî klasik icmâ nazariyesinde icmân şer'î bir delil olma yönü, imâmın görüşünü keşfetmekle sınırlı kalmaktadır. Bu sebeple icmâ daha çok masûm imamın görüşünü keşfetme kabiliyetine bağlı olarak dolaylı bir delil şeklinde kabul edilmektedir. Buna göre onun hüccet olabilmesi için de bazı ek koşulların sağlanması gerekmektedir. Netice itibarıyla Tahkîk ekolünün söz konusu icmâa dair değerlendirmeleri, icmân hücciyetini ve uygulama alanını önemli ölçüde sorgulamakta ve bu alandaki teorik tartışmalara özgün katkılar sunmaktadır. Böylece ekol mensuplarının icmâ hakkındaki şüpheli yaklaşımı ve icmân kesin bir delil olmadığı kanaati, onların icmâ nazariyesine dair özgün bir duruş sergilediklerini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Âmilî, Muhammed b. Hasan el-Hür. *el-Fuşûlül-mühimme fî usûli'l-e'imme*. thk. Muhammed b. Muhammed el-Hüseyn el-Kâinî. Kum: Mektebetü Busayretî, 1418.

Âmilî, Muhammed Hüseyin el-Hâc. *İrşâdül-'uqûl ilâ mebâhişi'l-uşûl: Buḥûş 'an hüceci'-şer'ıyye ve'l-uşûli'l-'ameliyye*. 4 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1426.

Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016.

A'recî, Muhsin b. Hasan. *el-Maḥşûl fî 'ilmi'l-uşûl*. thk. Hâdî Şeyh Taha. Necef: Merkezü'l-Murtazâ li İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 2016.

Âştıyânî, Mîrzâ Muhammed Hüseyin. *Baḥru'l-fevâ'id fî şerhi'l-Ferâ'id*. thk. Komisyon, 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2008.

Atik, Sefa. Sünnîliğin İzinde Caferî Fıkıh Usûlünde Akıl. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.

Bahrânî, Yusuf. *el-Ḥadâ'iku'n-nâdıra fî'l-'utrati't-tâhira*. thk. Muhammed Takî el-Îrânî, Kum: Müessetü'n-Neşri'l-İslâmî, ts.

Bâmyânî, el-Muhammedî. *Dürûs fî Kifâyeti'l-uşûl*. 7 Cilt. Kum: Şeriketü'l-Mustafâ li İhyâi't-Türâs, 2009.

Bâmyânî, el-Muhammedî. *Dürûs fî'r-Resâ'il*. 6 Cilt. Kum: Şeriketü'l-Mustafâ li İhyâi't-Türâs, 2010.

Behsûdî, Muhammed Surûr el-Vâiz el-Hüseynî. *Mişbâhu'l-uşûl: Taḥrîr 'ani's-Seyyîd Ebü'l-Ḳâsim el-Mûsevî el-Hû'î*. 2. Cilt. Kum: Mektebetü't-Dâverî, 1422.

Bihbehânî, Muhammed Bâkır el-Vahîd. *er-Resâilü'l-usûliyye*. thk. Komisyon. Kum: Müessesetü'l-Allâme el-Müceddid el-Vahîd el-Bihbehânî, 1416.

Burûcirdî, Muhammed Takî. *Nihâyetü'l-efkâr*. 4 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1422.

Cassâs, Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuşûl fî'l-uşûl*. thk. Uceyl Câsım en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfve'-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994.

Ceyyâşî, Muhammed Ni'met. *eż-Zann: Dirâse fî hücciyetihî ve aḳsâmihi ve aḥkâmihi*. Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Cevâd li'l-Fikr ve's-Sekâfe, 1927.

Cezâirî, Muhammed Ca'fer. *Münteha'd-dirâye fî tavdîhi'l-Kifâye*. thk. Muhammed Alî el-Mûsevî, 10 Cilt. Kum: Neşr-i Fukâket, 1431.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "İcmâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/417-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Ekinci, Ahmet. "Şîi Mezhepler Arasında İhtilafı Bir Mesele: İcmâ". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Temmuz 2024), 141-163.

Ensârî, Şeyh Murtazâ. *Ferâ'idü'l-uşûl*. thk. Komisyon. 3 Cilt. Kum: Mecmaü'l-Fikri'l-İslâmî, 1422.

Erâkî, Muhsin. *Me‘âlimü’l-fikri’l-uşûliyyi’l-cedîd*. Londra: BookExtra, 1999.

Eraydın, Seracettin. *Ca‘fer’i Fıkıh Usûlünde Murtazâ el-Ensârî Ekolünün Delil Anlayışı*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Esterâbâdî, Muhammed Emîn. *el-Fevâ'idü’l-medeniyye*. Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1384.

Fazlullah, Sadruddîn. *et-Temhîd fî uşûli’l-fıkh*. Beyrut: Dâru’l-Hâdî, 2002.

Feyyâz, Muhammed İshâk. *el-Mebâhisü’l-uşûliyye*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Hüdâ, 1430.

Garâvî, Muhammed Abdülhasen Muhsin. *Maşâdirü’l-istinbât beyne’l-Uşûliyyîn ve’l-Ahbâriyyîn*. Beyrut: Dâru’l-Hâdî, 1992.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müştaşfâ min ‘ilmi’l-uşûl*. thk. Muhammed Tâmir. 2 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2011.

Hâirî, Muhammed Hüseyin. *el-Fusûlü’l-gareviyye fî’l-uşûli’l-fıkhiyye*. Kum: Dâru İhyâi’l-Ulûmi’l-İslâmiyye, 1404.

Hakîm, Ca‘fer. *Senedü’l-uşûl: Buḥûs fî uşûli’l-kânûn ve mebâni’l-edille*. 2 Cilt. Beyrut: el-Emîre, 2013.

Hâşimî, Seyyid Hâşim. *Hulâşatu’l-uşûl*. 4 Cilt. Kum: İntişârât-ı İsmâîliyyân, 1440.

Hayta, Mustafa. “Usûlü’l-Dîn Anlayışının Usûlü’l-Fıkha Yansıması: İcmâ Örneği”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014), 11-32.

Hayta, Mustafa. *Klasik Dönem Şî‘îmâmî Usûl Anlayışı*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Hicâzî, Abdülaziz b. Sâlih b. Abdülhâmîd el-Medenî. *Ḳavâ'idü’l-uşûl min fıkhî âli’r-resûl*. Kum: Matbaatü Seyyidi’ş-Şühedâ, 1432.

Hillî, İbnü’l-Mutahhar. *Tehzîbü’l-vuşûl ilâ ‘ilmi’l-uşûl*. thk. Muhammed Hüseyin er-Rızavî, Londra: Müessesetü’l-İmâm Alî, 2001.

Horâsânî, Âhund Muhammed Kâzım. *Kifâyetü’l-uşûl*. thk. Komisyon. Beyrut: Müessesetü’l-Âli’l-Beyt li İhyâi’t-Türâs, 2008.

Horâsânî, Alî Muhammedî. *Şerḥu Kifâyeti’l-uşûl*. 3 Cilt. Kum: Defter-i Tebligât-ı İslâmî, 1391.

Horâsânî, Alî Muhammedî. *Şerḥu Resâ’il*. 7 Cilt. Kum: İntişârât-ı Dâru’l-Fikr, 1390.

Horâsânî, Muhammed Alî Kâzım. *Fevâ'idü’l-uşûl min ifâdâti’l-Mîrzâ Hüseyin el-Gârevî en-Nâ’inî*. thk. Rahmetüllâh Rahmetî el-Erâkî, 4 Cilt. Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1438.

Hûî, Seyyid Ebû’l-Kâsım. *Ecvedü’t-taqrîrât: Taqrîren li ebḥâsî’l-Mîrzâ Muhammed Hüseyin en-Nâ’inî*. 4 Cilt. Kum: Müessesetü’l-Ferheng-i Sahibi’l-Emr, 1430.

Irâkî, Âga Ziyâuddîn. *Maḳâlâtü’l-uşûl*. thk. Muhsin el-Irâkî - Seyyid Münzir el-Hakîm. 2 Cilt. Kum: Matbaa-yı Bâkırî, 1414.

İbnü's-Şehîdî's-Sânî, Hasan b. Zeyniddîn. *Ma'âlimü'd-dîn ve melâzü'l-müctehidîn*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, ts.

Îrânî, Bâkır. *Kifâyetü'l-uşûl fi uslûbiha's-sânî*. 5 Cilt. Necef: Müessesetü İhyâi't-Türâsi's-Şîi, 1430.

İsfahânî, Muhammed Hüseyin. *Nihâyetü'd-dirâye fi şerhi'l-Kifâye*. thk. Komisyon, 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü Ali'l-Beyt li İhyâi't-Türâs, 2008.

İ'timâdî, Mustafa. *Şer'u'r-Resâ'il*. 3 Cilt. Kum. Matbaa-yı İ'timâd, 1414.

Kahraman, Abdullah. "Sünnî-Şîi Polemiği (Tûsî Örneği)". *Marife* 3 (2005), 213-232.

Komisyon. *eş-Şeyh el-Enşârî ve ta'avvuru'l-bahşi'l-uşûlî*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1410.

Kummî, Mîrzâ Kâsım. *el-Kavânînu'l-muḥkeme fi uşûli'l-mutḥane*. thk. Rızâ Hüseyin Subh. Beyrut: Dâru'l-Mühacceti'l-Beyzâ, 1431.

Mîlânî, Seyyid Alî el-Hüseynî. *Tahkîku'l-uşûl*. 6 Cilt. Kum: Matbaa-yı Sîtâre, 1434.

Murtazâ, Seyyid Şerîf. *ez-Zer'â fi 'ilmi uşûli's-şer'â*. thk. Ebü'l-Kâsım Gürcî. 2 Cilt. Tahrân: Matbaa-yı Danişgâh-ı Tahrân, 1346.

Muzaffer, Muhammed Rızâ. *Uşûlü'l-fıkh*. thk. Abbâs Alî ez-Zârî, Kum: Müessese-i Bostân-ı Kitâb, 1978.

Müderrişî, Hüseyin. "Şia Fıkıhında Akıl ve Gelenek". çev. Necmeddin Güney. *Marife* 8/3 (2008), 403-415.

Nirâkî, Muhammed Mehdî. *Enîsü'l-müctehidîn*. thk. Komisyon. Kum: Müessese-i Bostân-ı Kitâb, 1430.

Râzî, Fahreddin. *Mefâtiḥu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1420.

Râzî, Muhammed Tâhir Âli's-Şeyh. *Bidâyetü'l-vuşûl fi şerhi Kifâyeti'l-uşûl*. 9 Cilt. Kum: Matbaa-yı Sîtâre, 2004.

Saffâr, Fâzıl. *el-Mühezzeb fi uşûli'l-fıkh*. Beyrut: Müessesetü'l-Fikri'l-İslâmî, 2010.

Savvâf, Muhammed Şerîf Adnân. *Beyne's-Sünne ve's-Şî'a: el-mesâ'ilü'l-letî ḥâlefe fihâ's-Şî'a'l-İmâmiyye el-mezâhibe'l-erba'a*. Şam: Beytü'l-Hikme, 2006.

Şâhrûdî, Seyyid Alî el-Hâsimî. *Dirâsât fi 'ilmi'l-uşûl*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü Dâiretü Maârifî'l-Fıkhî'l-İslâmî, 2005.

Şîrâzî, Muhammed el-Hüseynî. *el-Vuşûl ilâ Kifâyeti'l-uşûl*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ, 2010.

Şîrâzî, Muhammed Rızâ. *Tebyînu'l-uşûl*. Kum: Müessesetü'l-Kudsi's-Şîrâzî, 1431.

Sübânî, Ca'fer. *eş-Şeyh el-Enşârî; Râ'idü'n-nahḍati'l-'ilmiyye'l-ḥadîse*. Kum: Müessese-tü'l-İmâm es-Sâdık, 1382.

Tebrîzî, Seyyid Yusuf el-Medenî. *Min dürreri'l-fevâ'id fî şerhi'l-Ferâ'id*. 5 Cilt. Kum: Matbaatü'l-İlmiyye, 1408.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. El-Hasan. *el-'Udde fî uşûli'l-fıkh*. thk. Muhammed Rızâ el-Ensârî. 2 Cilt. Kum: Matbaa-yı Sîtâre, 1417.

Ukberî, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân. *et-Tezkire bi-uşûli'l-fıkh*. thk. Mehdî Necef. Kum: Matbaa-yı Mehir, 1413.

Zekiyüddîn, Şa'bân. *Uşûlü'l-fıkhî'l-İslâmî*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, ts.

Zeydân, Abdülkerîm. *el-Vecîz fî uşûli'l-fıkh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.

The Evidence of Consensus (İjmâ') in the Taḥqîq School within Ja'farî Jurisprudential Methodology, its Authority and Approaches to Classical İjmâ' Theories

Extended Summary

This study undertakes a comprehensive examination of the Taḥqîq school's theoretical and critical approaches to the classical Ja'farî conception and theories of consensus (*ijmâ'*) within contemporary uşûl al-fiqh. While the proof of *ijmâ'* enjoys a deep-rooted history in both Sunnî and Ja'farî legal theory, it was systematized early on as one of the fundamental sources in the Sunnî tradition, whereas in the Ja'farî tradition it evolved chiefly after the Greater Occultation (*al-ghayba al-kubrâ*). Alongside this historical difference, *ijmâ'*—despite certain shared points grounded in the principle of infallibility—exhibits pronounced divergences between the two schools with respect to its nature, the basis of its probativity, and its practical function. In Sunnî uşûl, *ijmâ'* is accepted as one of the primary proofs alongside the Qur'ân, Sunna, and qiyâs. In Ja'farî uşûl, however, *ijmâ'* is linked to its capacity to reflect the opinion of the infallible Imâm; consequently, it is treated not as an independent proof but as an indirect means of attaining the Imâm's approval. Accordingly, classical Ja'farî uşûl distinguishes *ijmâ'* into two categories, depending on the strength with which it conveys the Imâm's view: *muḥaṣṣal* (directly based on the Imâm's opinion) and *manqûl* (reported through another scholar or source). Today, the Taḥqîq school—which dominates contemporary Ja'farî legal theory—scrutinizes the assumptions underlying both categories of classical *ijmâ'* within a philosophical and logical framework, adopting a critical stance. Concentrating on the four principal theories advanced to justify the validity of *muḥaṣṣal ijmâ'* in the tradition, the school subjects their cogency to rigorous debate. Specifically, it systematically analyzes and questions the theoretical foundations and probative status of (1) inclusivist (*taḍammumî*) *ijmâ'*, (2) *ijmâ'* grounded in the “principle of divine grace” (*qî'dat al-lutf*), (3) honorific (*tasharrufî*) *ijmâ'* involving face-to-face consultation with the Imâm, and (4) intuitive (*ḥadsî*) *ijmâ'*, ultimately declaring most of them invalid. The school argues that inclusivist *ijmâ'* is impossible after the period of occultation; that the grace-based approach is untenable both rationally and scripturally; that honorific *ijmâ'*, even if theoretically possible, is too subjective to constitute a proof; and that intuitive *ijmâ'* is meaningful only when grounded in indubitable intuition, a circumstance that rarely occurs in practice. Hence, although some scholars within the school treat the traditionally transmitted *ijmâ'*s with caution rather than outright rejection, the prevailing view is that *muḥaṣṣal ijmâ'* possesses virtually no probative force. With regard to *manqûl ijmâ'*, the Taḥqîq school focuses on its similarities to and differences from solitary reports (*khabar al-wâḥid*), contending that this type of *ijmâ'* cannot directly transmit the Imâm's opinion and therefore lacks probativity. At best, the school equates *manqûl ijmâ'* with a “well-known fatwâ” (*mashhûr fatwâ*) reported in the literature, considering it insufficiently binding to serve as a proof in uşûl al-fiqh. To facilitate deeper understanding, this study first offers a comparative analysis of the conceptions of *ijmâ'* in Ja'farî and Sunnî legal theory from various perspectives. It then investigates in detail the criticisms leveled by the Taḥqîq school—within its broader methodological outlook—against the theories surrounding *muḥaṣṣal* and *manqûl ijmâ'* in classical Ja'farî uşûl. The aim is to reveal the school's distinctive theoretical approaches and critiques regarding *ijmâ'*, as well as their impact on the hierarchy of proofs in Ja'farî legal methodology. In this vein the study addresses the following questions: Does the Taḥqîq

school accept *ijmā'* as a legal proof? On what grounds does it affirm or reject *ijmā'*? According to the school, what is the probative value of *ijmā'*s reported in the Ja'fari corpus, and to what extent do they reflect the Imām's view? To answer these questions, the research employs a qualitative and analytical method, elaborating the Taḥqīq school's views in light of primary uṣūl texts and their commentaries. These conceptual and theoretical positions are further supported through a comparative lens, evaluating the school's critiques not only for logical coherence but also for their placement within the madhhab's overall methodology. The significance of this study lies in its exploration of a relatively under-examined aspect of the broader literature on uṣūl al-fiqh—namely, the probative status of *ijmā'* within Ja'fari legal thought. The Taḥqīq school's original and skeptical stance prompts a reassessment of traditional claims of *ijmā'* and their associated theories, thereby illuminating intra-madhhab intellectual and methodological transformations concerning this issue. While the existing literature offers various treatments of the concept of *ijmā'* in the Ja'fari tradition, these works generally focus on classical or generic approaches and devote insufficient attention to the detailed, critical analyses of the dominant Taḥqīq school. Consequently, the present study seeks to contribute to Islamic legal studies in general, and to Ja'fari uṣūl thought in particular, through a comparative and holistic methodology. In short, this work interrogates the internal coherence of differing approaches and theories concerning the nature and probativity of *ijmā'* within Ja'fari uṣūl al-fiqh, elucidating how the Taḥqīq school's critical perspective sheds light on epistemological rupture points within Shī'i/Ja'fari legal thought. Thus it reflects not only the position of *ijmā'* in Ja'fari jurisprudence but also the transformation of the concept of legal proof itself.

Keywords: Islamic Law, Ja'fari, Principles, Methodology, *Ijmā'*, Imamate, Hujjiyya, Taḥqīq school.